

23 Zola (deel 2), of: over taal in filosofie beoefening

Harrie Regtering¹

14102022

1. Filosofie en taal: inleiding op Wittgenstein en Adorno

In Zola (deel 1) is het gebruik van taal in meest uitgebreide zin behandeld. Deel 2 gaat over filosofiebeoefening en taal. Als voortzetting van de eerder ingeslagen weg van 'Existenz Erhellung'. In hoofdstuk 1 *Angst en liefde in leven en [fictie] – III filosofie* staat deze meer specifieke tekst over filosofie en taal:

Met Gadamer (1970) ga ik mee in de opvatting dat taal de generatieve en creatieve kracht is waarmee alles wat wij aan taal en interpretaties al in de wereld aantreffen, de conventies en de last van 'frames' ('Vorschematisierungen') die dat met zich meebrengt, dat geheel steeds opnieuw kunnen laten *stromen* ('verflüssigen'). We denken in woorden en 'denken' is 'denken' omdat óver iets gedacht wordt. Wie over iets denkt, zegt iets tegen zichzelf. Denken is een nooit ophoudende dialoog met ons zelf en een verder spreken met anderen. Maar er komt nog een kenmerk van taal bij. Taal wordt gekenmerkt door de specifieke twee dimensionaliteit van *articulatie* en *explicatie*. Articulatie geeft een gestructureerde relatie met de wereld, je kunt talige onderscheidingen gebruiken. Maar uit explicatie blijkt pas dat je begrijpt wat je met die onderscheidingen kunt doen, blijkt hoe je betekenis verweven is met de wereld, met zelf en ander. Explicitering heeft twee aspecten: de potentie om vragen te kunnen stellen bij de verhouding van taal en wereld en de subjectivering of het bewustzijn dankzij die thematisering. Taal als medium fungeert in kunst onder meer als een specifieke vorm van explicatie omdat in kunst het voor articulatie specifieke 'Primat des Aussagesatzes' (proposities) een minder belangrijke rol speelt (Bertram, 2019). Voor esthetische ervaring waarin taal een rol speelt – literatuur – moet van taal als explicitering ('Explikation') en niet enkel als articulatie ('Artikulation') worden uitgegaan.

Als taalgebruiker kun je reeds aanwezige taal, de interpretaties en de conventies in jouw wereld, steeds opnieuw laten 'stromen' in het leven dat jij op dat moment leidt. Dus ook in de praktische handelingen (zoals filosofie beoefenen) die je daar verricht. Taal en denken vallen niet samen, taal geeft woorden, denken geeft iets waarover gedacht wordt. Woorden maken dat 'gedachte' – dat er ook altijd al is voordat jij die denkt - communiceerbaar naar jezelf en naar anderen. Maar daarbij is nog een ander onderscheid werkzaam.

De verstaanbaarheid groeit naarmate je articuleert zoals de anderen in jouw wereld doen. Naarmate je beter kunt expliciteren stel je betere vragen bij en ontwikkelt zich je bewustzijn over de verhouding tot de wereld en over de verhouding tussen taal en wereld. Onder meer zie je in waarom voor literatuur dat expliciteren zo belangrijk is. Maar niet iedereen deelt deze taalopvatting. Om goede redenen, die we kunnen proberen te begrijpen. Daartoe zet ik onderstaand Wittgensteins taalfilosofie tegenover die van Adorno. Expliciet is het niet de bedoeling om de meerwaarde van de ene benadering boven de andere aan te tonen. Maar kan filosofie überhaupt meerwaarde hebben als het zich richt op denken over taal? Zijn ze daarvoor niet teveel identiek? Daar zijn veel controverses over, zoals de volgende.

---

¹ regte061@planet.nl: www.watiknietbegrijp.nl

In het debat tussen Rovelli, Knox en Rosenberg² is een van de vragen of fysica ooit verklaren zal hoe bewustzijn uit de fundamentele realiteit voortkomt. Als dat onwaarschijnlijk wordt geacht zijn natuurwetenschap en filosofie beide onmisbaar. Wat nog geen door wetenschap geïdentificeerde materiële propositie is, heeft een mythische, een niet-identieke dimensie. Filosofie kan zich verwonderen over het vreemde dat zich toont, te beginnen bij het lichaam en bij de relatie met het zelf(de) en het andere. De filosofische benadering van Wittgenstein gaan we hierna als eerste zien. Ongeveer in dezelfde tijd is Walter Benjamin met taal bezig en later, in zijn voetspoor en na Benjamins zelfmoord in 1940 Adorno als zijn vertegenwoordiger. In Benjamins essay *Über Sprache überhaupt* (1916) staat de vraag: bestaat taal uit alles wat je *door* taal kunt uitdrukken of is taal alles wat *zich* in taal uitdrukt?

Er zijn identieke sporen in de 'innerlijke landschappen'³ van Wittgenstein, Benjamin en Adorno: Duitstalig, Joods, de eerste WO, staten in crisis, de economische crises en de alles nivellerende warenmaatschappij, de vooruitgang in wetenschap en techniek, de 'linguistic turn' fase in de cultuur. Ieder met een uitzonderlijke intelligentie, onderweg in het buitenland ('Exil'), hadden met de tweede WO, fascisme en vernietiging te maken. Het 'Institut für Sozialforschung' waar Benjamin en Adorno in de jaren '30 voor werkten had kwesties op het programma als 'Hoe is het mogelijk dat de burgerlijke revolutie niet alleen onvoltooid blijft, maar ook in zoveel geweld uitmondt?' 'En: hoe valt de massale aanhang voor het opkomende fascisme te begrijpen?' Bij Wittgenstein in Cambridge ligt het accent op het verbeteren van de logica (van Russell).

2. Wittgensteins metafysische onthouding

Onderstaand stuk over Wittgenstein is gebaseerd op wat ik van Hackers tetralogie⁴ heb opgestoken en op de biografie van Monk (1990). Maar er is veel meer. In elke geschiedenis van de filosofie vind je een portret van Wittgenstein (bijvoorbeeld Ter Hark, 2000). Echte inspiratiebronnen, terugkijkend, zijn Janik & Toulmin (*Het Wenen van Wittgenstein*, 1976), Heleen Pott (*De liefde van Alcibiades*, 1992). hoofdstuk 11 (167-183) uit *Arbeid, organisatie en stress* (1998) van Jac Christis en zijn Umpire artikel (helaas nooit ergens gepubliceerd, daarom staat het als hoofdstuk 3 op wikinietbegrijp.nl). Na het mede verzorgen van de nalatenschap van Bas van der Kleij, *De levenskunst van het lichaam* (2003) en zijn behandeling van Wittgenstein groeit mijn belangstelling. Samen met anderen Wittgenstein bestuderen. Martin Stokhof ('Leven zonder hoop of vrees', 2010), Joachim Leilich ('De vlieg de weg uit het glas wijzen', 2018). En zoveel meer dat er is. Er zijn boeken met commentaar: McGinn (1997) bij de *Philosophical Investigations*. Studies over *Wittgenstein en...* (vul de filosoof maar in, zie hoofdstuk 19 over Wittgenstein en Jaspers).

---

² Uiteraard is dat betwistbaar. Zie 'Has Science Killed Philosophy'? Royal Institute of Philosophy Annual Debate 17 november 2021, met Rovelli, Knox en Rosenberg. <https://youtu.be/2w-uaZvcCuo>

³ Het begrip innerlijk landschap heb ik in 23 *Startnotitie voor het geval ik nog een keer terugkom* (concept 2022) uitgewerkt. Een erbij passende historisch antropologische omschrijving staat in de bijlage.

⁴ P.M.S. Hacker, *Human Nature: The Categorical Framework* (2007); *The Intellectual Powers: A Study of Human Nature* (2013); *The Passions* (2017); *The Moral Powers* (2021) (Wiley-Blackwell). Ik ga hier niet op de tetralogie in omdat verschillende van zijn boeken gebruikt zijn in hoofdstukken op www.wikinietbegrijp.nl Zie ook Smit (2020) en Smit en Hacker (2020) voor uitgebreid artikelen over de (verkeerde) Cartesiaanse opvatting van psūche. Vergelijk Hackers behandeling van ervaring (2013, 49-56; 2021, 309) met de uitgebreide aandacht ervoor van bijvoorbeeld Murdoch en Adorno. Zie daarom ook: hoofdstuk 26 *Ervaring en zo verder*.

Zonder hulp van anderen kom je er niet uit. Met hulp ook niet altijd. Regelmatig hoor ik dat ik Wittgenstein niet begrijp. Het klopt. Ik leg het af tegen wat de experts van binnenuit lijken te begrijpen en ik niet. Iets aan Wittgensteins benadering belemmert mij. De uitleg snap ik weer wel. Dit stukje Wittgenstein zoekt daar een bevredigende weg tussendoor.

Bij Wittgenstein klinken de ontwikkeling van zijn karakteristieke eigenschappen en talenten, evenals de socio-culturele kaders waarbinnen hij werkt door in de filosofie. Wenen, Cambridge, Skjolden, Trattenbach, Cambridge, Co. Wicklow, Swansea, Ithaca: nergens is hij thuis. Met de *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) wil hij de grenzen van het denken bepalen. Daarin zitten twee aannamen. Ten eerste dat gedachten in zinvolle uitspraken uitgedrukt kunnen worden. Ten tweede dat de grenzen van de taal van binnenuit te bepalen zijn door daarvan de kleinste betekenisvolle elementen ('elementaire zinnen') te bepalen. 'Taal' vat Wittgenstein daarbij ruim op als elke logisch mogelijke vorm van symbolische representatie. Dat zijn voor mij nog steeds twee waardevolle aannamen, geef ik toe. De *Tractatus* is bovendien een logisch-metafysisch systeem. Elke wijze om op discursieve wijze met ethiek bezig te zijn is volgens Wittgenstein gedoemd te ontaarden in 'gebazel' (Stokhof, 2010). Tegen de tijd dat Wittgenstein zijn standpunten verlaat is de *Tractatus* uitgegroeid tot een nieuw uitgangspunt voor filosofie, natuurwetenschap (logisch positivisme) en wiskunde.

In zijn daarna volgende transitie rond 1930 stapt Wittgenstein met taalspelen en taalregels over naar de opvatting dat betekenis door taalgebruik ontstaat. Vanaf die tijd countert Wittgenstein heftig de verwetenschappelijking⁵ en industrialisering van de wereld en daarmee gepaard gaande unificering van betekenis. Wetenschap en industrie beslissen oorlogen. Sommigen beweren dat Wittgenstein, na het inzien van de tekortkomingen van de *Tractatus* de rest van zijn werk vanuit een fenomenologisch perspectief verricht (zie Monk, 1990, 274: 'the ultimate analysis of the phenomena in question'), maar daarover is debat (Monk, 2012). Wat hij met de *Tractatus* probeerde, de logische vorm vinden van de propositie, was niet alleen fout (na acceptatie van Ramseys tegenwerping over kleur, iets kan niet tegelijk rood en groen zijn⁶). Elke poging om een kennistheoretische benadering filosofisch te funderen is onbegonnen werk. Omdat er achter de filosofie niks zit, geen werkelijkheid waaraan je de logische structuur kunt ontlenuen, alleen trivia (dingen die we al weten). Daarvan kan filosofie de synopsis geven. Filosofie kan geen feiten leveren, dat kan alleen natuurwetenschap. Het principe van Vorm die door het principe van Wet (Spengler) overwoekerd dreigt te raken is daarbij een belangrijk cultuurkritisch inzicht (zie Monk).

Wittgenstein werkt de grammaticale analyse van taalgebruik en betekenis verder uit. Betekenis ontstaat door het *gebruik* van taal. Woorden functioneren binnen elk taalspel op geheel eigen wijze en betekenis heeft niets te maken met iets representeren. Niet alleen wordt daarmee de band tussen taal en denken doorgesneden. Je verlaat een betekenisleer die in elk woord een verwijzing ziet naar een of ander ding dat gedacht wordt. Voor woorden

---

⁵ Rupert Sheldrake bekritiseert de 10 dogma's van het geloofssysteem (of default worldview) 'wetenschap', met als kern het filosofisch materialisme en 'willen weten hoe iets werkt' in <https://youtu.be/1TerTgDEgUE>. Dit wereldbeeld beknecht de eigenlijke geest en methode van onderzoek, de uitdaging van het 'aan wetenschap' doen. Die eigenlijke geest van wetenschap moet van dit wereldbeeld (belief system) verlost worden.

⁶ De logische vorm van proposities; relatie met fysica en wiskunde; dankzij Frank Ramsey, zie Monk, 273 e.v., familiegelekenis ('spel') als een alternatief voor definitie gerichte benadering van begrippen.

die dingen ('stoel', 'schrijven') beschrijven is dat geen probleem. Maar een hoop andere woorden kunnen op misleidende manier gebruikt worden ('Wat is tijd')?⁷. Filosofen hebben daar wel de neiging toe en komen zo snel bij onzin uit. Daarom moeten filosofen die woorden eerst ontdoen van ontorechte verwijzingen naar een ding voordat je ze als concepten gebruikt. Zo beschermt de filosofie zich en de wereld tegen het verspreiden van allerlei misvattingen en onzin. Door slecht taalgebruik. Wittgensteins filosofie is dus therapie. Dankzij de grammaticale methode houden filosofen (ze zijn professionals, als elke ander) zich niet met onzinnige vragen bezig door verkeerd gebruikte concepten. De eerste stap die je daartoe moet zetten is het doorsnijden van de relatie tussen taal en mentale representatie van de wereld⁸. Hij verandert in zijn eigen filosofie én in de filosofische activiteit onze *wijze van kijken*. Dat lukt alleen als je de zienswijze dat betekenis ontstaat in mentale representatie (verdubbeling taal en wereld) vervangt door de zienswijze dat betekenis in taalgebruik (enkelvoudig) tot stand komt.

Deze opvatting van taal herdefinieert in de filosofietraditie de relaties tussen taal en kennis. Een revolutie. Wittgenstein zelf kan daardoor als filosoof verder. Zijn eerdere absolute zoektocht naar het eerste logische principe van alle kennen vervangt hij door een principe van taal waarmee hij verder kan. Hij kan aan filosofie doen met de rug naar de fysica en de daarvoor geldende wetten van kennen die eerst zijn denken zo beïnvloed hebben. Filosofie levert geen bijdrage meer aan het verleggen van de grenzen van onze kennis.

Basis voor het kunnen veranderen van onze *manier van kijken* is het onderscheid tussen *grammaticale* en *materiële* proposities (Monk, 1990, 468). Grammaticale proposities worden te vaak verwisseld met materiële proposities en in wetenschappen als psychologie leidt dat tot problemen. Freud ontdekte niet 'het onbewuste' maar hij introduceerde nieuwe termen als 'onbewuste gedachten' in ons taalgebruik voor psychologische beschrijving. Daarom noemt Wittgenstein een grammaticale propositie ook wel een concept formerende propositie of een gevolgde regel waarmee in een taalpraktijk beslist wordt over wat zinvol of zinloos is om te zeggen. Het fluïde onderscheid tussen grammaticale en materiële proposities voorkomt dat de vormen van (psychologisch, idem, 477, 478) taalgebruik in de hokjes moeten passen van door de formele logica gecreëerde categorieën (idem, 546).

Als concept formerende proposities kunnen grammaticale proposities niks aan de 'dingen' of entiteiten veranderen omdat dat ('het onderbewuste') helemaal geen dingen of entiteiten zijn. Het leven in al zijn niet-reduceerbare variëteit (idem, 537) wordt tegen sciëntificering beschermd door grammaticaal onderzoek en de verbindingen tussen onze taalspelen en levensvormen te laten zien. Die veranderde manier van kijken is ook een manier van denken.

---

⁷ Zie ter Hark (2000, 38, 39). Zouden we überhaupt 'tijd' en een groot aantal ermee samenhangende begrippen gebruiken zonder allerlei instrumenten als zonnewijzers, klokken met Romeinse cijfers? Leert een kind de 'tijd' woorden niet het snelst adequaat gebruiken doordat hij al cijfers kent en kan zien dat de wijzers zo en zo staan als hij gaat slapen en zo en zo als hij wakker wordt? Dat de eerste betekenis 'vandaag' en de tweede betekenis 'morgen' en gaan slapen 'nu' is? Hoe representationeel is dat? En is het niet zo dat je ongeacht de wijze van aanleren van woorden zoals tijd, juist het gebruik van die woorden in allerlei praktijken je de ervaring kan opleveren dat er aan tijd meer zit dan dat? Iets dat er 'in' zit, wezenlijk is?

⁸ Voorbeeld: uitspraak: 'de kamer waarin we zitten is vol'. Representeert de uitspraak het feit, door het beeld dat we er allemaal van in ons hoofd krijgen? Maar zelfs met de beste neurologische instrumenten kunnen we zo'n beeld nergens in onze neurologische processen vinden (Royal Inst of Phil, Ground, 2015, vanaf 33').

Maar dan opgevat als het woord *denken* zoals in een taalspel gebruikt. Als je wilt weten wat denken is, moet je niet het fenomeen (alsof het een ding is) maar het gebruik van het werkwoord 'denken' onderzoeken (501). Filosofie laat alles zoals het is. De grammaticale

In Wachtendorf, *Ethik als Mythologie* (2008), 20, 21: De representanten van de zuivere Logos, de wetenschappers die van mening zijn dat de wereld zich door wetenschappelijke methoden volledig laat verklaren, of tenminste voor een wezenlijk deel, hebben met die opvatting een ander doel: namelijk het nog effectiever en efficiënter inzetten van de Logos om zo het doel nog sneller te bereiken.

Daartegenover stelt Wittgenstein de opvatting dat in die manier van denken de taal, waarin en waardoor alles wordt gezegd – een centrale rol voor mensen speelt – niet voldoende wordt meegewogen. Daardoor sluipen er fouten in die tot problemen leiden die op hun beurt weer tot het mislukken van het logos-gecentreerde weten leiden. Fouten die door die manier van werken eigenlijk vermeden zouden moeten worden.

Die problemen worden aan de metafysica toegeschreven maar zijn dat niet. Ze ontstaan pas doordat onvoldoende gelet wordt op de basis van alle onderzoek: taal. Er wordt niet op gelet hoe bepaalde uitdrukkingen in de taal gebruikt kunnen worden en hoe ze begrepen moeten worden.

analyse voert de woorden als 'denken' weer van zijn metafysische naar zijn alledaagse gebruik terug (Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, 116).

Tragisch genoeg ervaart Wittgenstein met deze nieuwe wijze van kijken naar filosofie en taal wéér dat hij de anderen niet kan bereiken met wat hij communiceert. Hij kan anderen niet doen begrijpen wat hij weet, en weer wijt hij de oorzaken daarvan aan zichzelf. We lopen tegen de grenzen aan van de kooi waar we in zitten. 'We never arrive at fundamental propositions in the course of our investigation: we get to the boundary of language which stops us from asking further questions' (*Philosophical Remarks*, 34; Monk, 1990, 301; *Philosophische Untersuchungen* 119: de onzin en builen die het verstand oploopt 'beim Anrennen an die Grenze der Sprache').

De ervaring dat het een wonder is dat de wereld bestaat zijn we geneigd dingen te zeggen die een misbruik van de taal zijn: ze betekenen niets. Toch hebben die ervaringen, voor iedereen inclusief Wittgenstein een intrinsieke, absolute waarde. 'They cannot be captured by factual language precisely because their value lies beyond the world of facts' (Monk, 1990, 277). 'Het goede is goddelijk, zegt hij, dat is de samenvatting van mijn ethiek'. Hij heeft heel wat over morele problemen gesproken vanuit zijn worsteling om de absolute waarheid over zichzelf te kunnen vertellen, in gevecht met zijn trots, oneerlijkheid, ijdelheid. Het kost hem moeite om goed te doen en heeft afkeer van de 'chatterbox' op het gebied van de ethiek. Zijn commentaar op zijn collega, de ethicus Moore en op Goethe is hetzelfde: proposities die ervaring lijken uit te drukken moeten gezien worden als *grammaticale* proposities. Ze beschrijven niet onze ervaringen maar het kader waarbinnen we ervaringen kunnen beschrijven (idem, 563, 564). Zo'n kader kan niet zichzelf legitimeren of de eigen correctheid bewijzen: 'it provides the limits within which justification and proof take place' (idem, 571). '( ) look at the practice of language, then you will see it' (idem, 579). Wittgenstein acht zichzelf niet in staat het gehele landschap van taalspelen, de logische geografie van relaties tussen concepten overzichtelijk te presenteren (Leilich, 2018, 9)⁹.

⁹ Hackers tetralogie (zie noot 4) is in dat voetspoor een netjes opgeruimde kamer waaruit elk mentaal-epistemische stoflaag is verwijderd van filosofische concepten over 'human nature'.

Gezien de perioden dat Wittgenstein onderwijzer was, is in Wittgenstein ook de leraar te zien die door aanschouwend onderwijs leerlingen verder wil brengen. Dan is zijn filosofie als een 'oefening aan zichzelf' (zie noot 21) te beschouwen. Wie onze manier van kijken verandert ('seeing the connections') zoals Wittgenstein doet in de door filosofen en wetenschappers (psychologie) gehanteerde taal, verlegt de grenzen van een cultuur. Die is gewend aan een bepaalde en onjuiste, denkfouten producerende manier van kijken. In die cultuur zie je letterlijk dingen die er niet zijn en door te 'doen alsof' loop je vast in allerlei onzin vragen over die 'dingen'. Met zijn therapie voor die wijze van kijken is Wittgenstein een heraut van het verschillende of andere, het niet-identieke. Hij maakt ruimte in wat je in de filosofie grammaticaal allemaal kunt uitdrukken. Zo lang je maar mee laat tellen over welk taalspel je het hebt en over welke betekenis daar door het woordgebruik wordt geproduceerd. Het gaat hem in de filosofie om 'the right point of view'. Niet om het ontdekken van feiten, noch om het trekken van logische conclusies uit geaccepteerde vooronderstellingen, noch om het construeren van theorieën (idem, 530).

Dit 'hoe werkt het' taal perspectief verschilt wel van een perspectief zoals we bij Benjamin en Adorno aantreffen, maar er zijn overeenkomsten. De anormatieve, inhoudsloze, benadering van Wittgenstein is niet alleen maar de functionele benadering van (horizontaal) intersubjectieve taalspelen tussen mensen. De meer verticale taalbenadering is aanwezig, alleen zich onthoudend van metafysica¹⁰. Wat mij betreft past de vondst van grammaticale proposities (en de cultuurkritische functie daarvan) bij wat Hegel 'Geist' noemt:

,Geist' ist, gegen allen andersartigen Anschein, nicht der Hauptbegriff der Hegelschen Philosophie, sondern nur die mit ihm vollziehbare Daseinsweise der Idee als Komplementärbegriff zur Natur. Deshalb heißt Geist, der bloß Vorstellung (*VPhRel* 3, 296) ist, begrifflich die Idee, die zu ihrem Fürsichsein gekommen ist. Zugleich ist er das absolute Prius nur, sofern er aus der Natur zurückkommt (Hegel Lexikon, 174)

Adorno en metafysische ervaring

Studies na de jaren '80 over Wittgenstein en Adorno zien de nodige overeenkomst in de pragmatische benadering van taal. Zeker met de Wittgenstein die afscheid neemt van zijn eerdere idee dat 'de wereld alles is wat het geval is'. Voor Adorno bezegelt de gedachte dat met het feitelijke alles vast staat, de onvrijheid (Bertram, 2011, 402). Voor een Wittgenstein zonder dat idee over 'wat het geval is' heeft Adorno sympathie¹¹. Het grote verschil tussen Cambridge en Frankfurt is het op maatschappelijke en politieke problemen gerichte programma van het ISF dat eerder is aangestipt. Wat gebeurt er in de taalfilosofie van Adorno anders dan in het werk van Wittgenstein?

Ze verschillen van elkaar op het punt van de aan taal in de filosofie toegekende functie en de mogelijkheid van metafysica. Misschien bezien ze door het ISF-programma ontwikkelingen in natuurwetenschap en techniek anders en bepaalt dat mede hun verschillende opvattingen.

---

¹⁰ Als toets van bovenstaande beknopte Wittgenstein weergave heb ik p 167-183 (h 11, Begrippen: reductie van complexiteit) uit *Arbeid, organisatie en stress* van Jac Christis (1998) herlezen. Doe dat ook. En oordeel zelf.

¹¹ Adorno komt op wikinietbegrijp.nl al ter sprake in hoofdstuk 20. Daar verwijst ik naar voor meer uitzicht op zijn filosofie en sociologie.

Begin 20^e eeuw wordt in de filosofie een metafysische, transcendente ‘onveranderlijkheid’, passend bij een destijds ‘normale’ opvatting van natuur en van natuurwetenschap verlaten. Er is nog slechts immanente ‘onveranderlijkheid’ mogelijk en dat leidt tot andere rollen voor natuurwetenschap en filosofie. Wittgensteins *Tractatus* was nog logisch-metafysisch. Adorno (net als Benjamin, Eilenberger, 2018, 27, 28; 49) gaat niet mee in dat denken van ‘immanente onveranderlijkheid’. Het denken moet boven zichzelf uit *open* kunnen blijven, denken moet het ‘immanent onveranderlijke’ juist kunnen overstijgen door de specifieke manier van kritisch denken. Kritisch kunnen zijn betekent gevoed worden door kennis waarover je niet kunt *beschikken*. In zijn opvatting maakt het denken de kans op tegenspraak zo groot mogelijk vanuit iets dat *zich* in taal uitdrukt en buiten bereik van concepten valt.

Iets waarover je niet beschikt maar wel je denken over ‘zijn’ voedt is een metafysische ervaring. Adorno vindt die in kunst, meer specifiek in muziek. Als taal het in de natuur aanwezige moment van transcendentie is (Kreuzer, 2011, 188) dan geldt voor de taal van de kunst dat het een beeld achteraf is van het zwijgen waar alle natuur uit spreekt (idem, 187). Adorno reflecteert wat voor het begrip onbereikbaar is in een taal waarin de muziek de maat is (Kogler, 2011, 169). Vanaf zijn vroege opstel over Bergs *Wozzeck* tot en met zijn latere werk over Wagner en andere componisten belicht Adorno hoe in het componeren en de muziek de ruimte voor componisten om zichzelf uit te drukken (expressiviteit), steeds kleiner wordt tot een omslagpunt wordt bereikt. Bevrijd van de psychologische expressie kan de componist enkel nog door een ‘constructieve wil’ verder (Mittelmeier, (2013); 2021, 103, 104). Het ‘object’ muziek kan zo voorrang worden gegeven, *zich* in ‘taal’ uitdrukken. Ik geloof niet dat je kennis van Adorno’s muziekopvatting nodig hebt om dat te kunnen snappen¹². Zie mijn ervaring met Elgar. Adornos teksten over muziek zijn om twee redenen lastig. Ten eerste corrigeert Adorno in zijn behandeling van muziek en componisten zelf de expressieve resten en voegt ‘constructieve wil’ aan de composities toe. Ten tweede dynamiseert hij als filosoof van de nieuwe muziek in zijn tekst tevens de nieuwe taal van de muziek door die te voorzien van nieuwe begrippen. Hij moet die taal als het ware musicaliseren (Kogler, 2011, 173). Zodat luisteraars er ook iets anders in kunnen horen.

Adornos benadering volgt Benjamins taal- en kunstbenadering¹³. De activiteit waardoor open staan naar de wereld mogelijk is noemt Benjamin kritiek. De criticus voltooit het kunstwerk (Eilenberger, 2018, 49, 51, 112, 120) zoals de vertaler een tekst voltooit door de tweede (zuivere) taal tevoorschijn te brengen. Met de ingrediënten kunst, filosofie en wetenschap vervaardigt Adorno een kritische theorie waarin de academische arbeidsdeling en specialisatie wordt vermeden. Met de taal van de kunst als middel tot reflectie vanuit het niet-identieke waarover je niet kunt beschikken, kunnen maatschappij- en subject-kritische inzichten – zoals over subject-zijn en objectiviteit, over verdinglijking en tijd - tot stand komen. In Adornos opvatting over de taal van kunst en in het bijzonder muziek, komen de

---

¹² Zelfs bij latere muziekwetenschappers schijnt de moeilijkheidsgraad van zijn filosofie en muziek teksten een heel scala van reacties op te roepen: van verering tot en met agressie. Gerrit Steunebrink (viool) behandelt in zijn proefschrift *Kunst, utopie en werkelijkheid* (1991, 107 ev) enkele filosofie en muziek teksten van Adorno. Zie ook Gescinska, *Thuis in muziek* (2018) (>Jankélévitch over filosofie muziek, *La musique et l'ineffable*, 1961)

¹³ Zie ook Simon Marijsse, ‘Taal als zwakke kracht. De verhouding tussen leven en taal bij Walter Benjamin’ in *Tijdschrift voor Filosofie* (79), 2017/3, 517-540

ethische implicaties op verrijkte wijze naar voren. Wittgensteins therapie om het taalgebruik en de concepten in de filosofie (en psychologie) te vrijwaren van het filosofisch en psychologisch expressieve gaat dezelfde richting op¹⁴. Zelfs qua doel ('ding', wetenschap, politiek) zijn er overeenkomsten maar ze gebruiken andere middelen.

Filosofie is bij Adorno in de lijn van denken en specifiek taalgebruik een van de activiteiten in de 'touwslagerij' om, voor zover dat conceptueel kan, maar ook niet conceptueel want dat is nodig voor kritiek, *open* te staan naar alles wat *zich* in taal kan uitdrukken. Ervaring is het startpunt. Door mimesis, metaforen, composities en andere uitdrukkingsvormen in het spel te brengen staat tegenover het verlies van over (geïdentificeerde) kennis beschikken, de winst van iets dat *zich* wel in taal uitdrukt. Kritiek mogelijk maakt. Dat geeft toegang tot het lijden in de wereld. Zoals in het door Levi ter sprake gebrachte, elk begrip overstijgende, voorbeeld van het verdwijnende sprekende subject in het 'object' vernietigingskamp.

Toen hebben we voor het eerst begrepen dat onze taal geen woorden heeft voor die misdaad, het vernietigen van een mens. In één ogenblik, met een haast profetische helderziendheid, heeft de werkelijkheid zich geopenbaard: we liggen op de bodem.
(Levi, *Is dit een mens*, (1958), 1994, 29)

Dit is een voorbeeld van die zeldzame manier om een object niet-identificerend (niet aan het begrip gelijk gemaakt) *zich* te laten uitdrukken¹⁵. Dat is waar het Benjamin en Adorno in hun wijze van filosofie beoefening en taalopvatting om te doen is. Het filosofisch belang van taal, ligt voor hen niet op de eerste plaats in woordgebruik en (mentalistisch gereïficeerd) begrip.

3. Taalopvatting en filosofie beoefening

Dit hoofdstuk is een aanvulling op de *Startnotitie voor het geval ik nog een keer terugkom*. Aan het begin daarvan wordt Camus' paradoxale en realistische metafysica van het absurde bestaan omarmd. Op grond van dit vertrekpunt, van geleefde ervaring en filosofische en literaire beschouwing over taal, eindigt dat stuk in een deterministische opvatting: noodzaak triomfeert over toeval, natuur over zin. Een soort metafysisch apriori. De natuur brengt mensen als onderdeel van zichzelf voort om het hele systeem op eigen en steeds intelligentere wijze, volgens de eigen 'werking', te laten bestaan. Mét de eraan inherente zelf creërende en -vernietigende kenmerken, evolutiesprongen en natuurrampen. En door mensen tot stand gebrachte vooruitgang en veroorzaakte verstoringen en rampen, die waarschijnlijk de slimste en meest perverse zijn. Dus veel herstelwerk met zich meebrengen.

In al ons betekenisgeven in de toevallig verlopende levens komen wij mensen in de loop der tijd steeds dichterbij de vervulling van die intelligente functie. Door elke keer slimmere schijnwerelden te creëren. Die vervangen bestaande schijnwerelden totdat ze zelf weer worden vervangen. Noem dat het doel van mens-zijn en vergeet benaderingen die de mens als 'zonder doel' opvatten. Met die continue schijnproductie worden we steeds beter

---

¹⁴ Er is veel literatuur over het als esthetisch werk (poëzie; 'Stil statt Wahrheit', fragmenten) opgevatte karakter van Wittgensteins filosofie. Daar lijken Wittgenstein en Adorno ook een beetje op eenzelfde spoor te zitten.

¹⁵ Verder onderzoek nodig op grens van ervaring, literatuur/kunst en filosofie: Simone Weil (de leegte), Camus, Adorno, Iris Murdoch (meditatie; zie ook Jaspers). Murdoch schrijft in *Metaphysics as a Guide to Morals*, (1992), zowel over Weil, Adorno als Wittgenstein ('even in philosophy, language is not a cage', *Metaphysics* o.c., 283). Camus 'vereerde' Weil en gaf onder meer haar werk bij Gallimard uit (Radisch, 2014, 271)

in het 'orkestreren van de muziek' tussen hemel en aarde. Volgens criteria die met het bestaan als mens (toeval, betekenis) te maken hebben. Maar die gaandeweg steeds meer lijken op natuur eigen wetmatigheden. Ik ben een (muzikale) determinist op de lange duur.

Dit stuk over taal en taalopvatting in twee verschillende soorten filosofie beoefening – Wittgenstein (en Hacker in diens spoor) en Adorno (in het spoor van Benjamin) – laat noodzaak en toeval, natuur en betekenis in verschillend perspectief zien. Als een van de interessante verschillen tussen die soorten filosofie-beoefening komt heel iets anders naar boven dan ik verwachtte. Het verschil zit 'm niet in de taal-opvatting in de filosofie, de wijze van werken met taal of in het al dan niet vasthouden aan bewustzijnsfilosofische tradities. Niet in het al dan niet bijdragen van filosofie aan onze kennis van de werkelijkheid.

Het verschil is een minuscuul verschilletje. Wittgenstein verlaat de metafysica, Adorno en Benjamin gaan ermee door. Niet door een conceptuele taal van toeval en betekenis en noodzaak en natuur, of een opvatting over hoe taal 'werkt' als je eenmaal de concepten in een 'Übersichtliche Darstellung' bij elkaar zet. Hun taalopvatting biedt de mogelijkheid *open* te blijven staan voor dat wat *zich* in taal uitdrukt. Het is een *kritische* tweetalige combinatie: een 'zuivere' taal van het begrip en een 'onzuivere' van de mimesis, van de metafoor etc.

Taal is het instrument van bewustzijn, drager van ervaringen en ideeën, het materiaal waaruit dromen worden gemaakt. Zij is de poort naar andere werelden, naar nieuwe perspectieven, hogere of diepere vormen van begrip. Waarvan je kunt constateren dat de taal die jij in je bezit hebt, de zinnen en de begrippen waarin je je uitdrukt en die je anderen hoort gebruiken, onherstelbaar aangetast zijn (Kessels, 2019, 180,181). Taal kunt verliezen.

Der semiotische oder semantische Aspekt der Sprache ist nur eine von zwei Weisen, auf die Dinge der Natur Bezug zu nehmen, eine Weise, die mit den säkularisierenden und rationalisierenden Tendenzen einhergeht, die zu einem Verschwinden ritueller und magischer Praktiken geführt haben. Aber der Sprache wird eine weitere, eben die mimetische Dimension zugesprochen: Durch die untergründigen Verhältnisse und Korrespondenzen von verschiedenen Sprachen sowie von Sprache und Schrift vermag die Sprache sich – gleichsam in ihrer Form – dem wieder anverwandelt anzunähern, was sie selbst durch ihre verdinglichende Zeichenfunktion auf Distanz gebracht hat. Die mimetischen Korrespondenzen der Sprache wären damit als Heilmittel und Korrektiv der semiotischen Verdinglichung zu verstehen. (Deines, 2016)

Bijvoorbeeld zoals dat in de taal van de muziek gebeurt. Door open te staan voor wat *zich* in taal uitdrukt kan zich een realiteit op eigen wijze meedelen, spreken de 'objecten' zelfs als ze alleen maar zwijgen (mimesis). Wittgenstein biedt ons via zijn vondst van grammaticale proposities een *nieuwe manier van kijken* aan naar taalgebruik en betekenis. Voorbij alle natuurwetenschap en lelijkheid in de wereld als oorlog en industrie, laat hij zo een ruimte open voor alles van waarde (ethiek, esthetiek) en kan filosofie zich met trivia bezighouden. En, by the way, Wittgenstein en de muziek is een hoofdstuk apart.

In de wijze van kijken van Adorno is plaats voor het belang van wat *zich* in taal voorbij het conceptuele uitdrukt. Die tweede dimensie van 'tekensystemen' heeft een kritische functie naar zowel de wetenschap als naar de sociaal culturele, economische en politieke verhoudingen en naar het taalgebruik zelf. Kortom naar het doen en denken van mensen in

relaties met en zonder 'taal' en in de tijd. Het woord 'geest' drukt daarbij de *activiteit* uit en het praktijkgerichte begrijpen *van* die activiteit in de omgang met andere mensen, andere levende wezens en met de dingen die er al zijn of nog gemaakt worden (een definitief geneesmiddel tegen kanker, een quantum computer, een schilderij). De geestelijke activiteit in de mimetische dimensie kan gebruik maken van gebaren ('driftig', 'het is alsof ik je stem hoor'), gezichtsuitdrukkingen ('diepe ontgoocheling zakt over haar mooie trekken'; 'een bevreesde aarzeling trekt over zijn gezicht'), stemmen ('schel'), noten (dissonanten), vriendschappen en familieverbindingen, het gevoel van het verstrijken van de tijd. Die kunnen allemaal 'tussen' de woorden staan en tot de 'taal' behoren. Voor de muziek is daarbij een rol weggelegd die Lex Bohlmeier in Passagio op 28 april 2022 bij de behandeling van de nieuwe cd van Pauline Oostenrijk, Fantasia! met een gesproken brief aan haar pas overleden poes Pam, als volgt kenmerkte: muziek biedt een kader voor het uitdrukken van ervaringen en herinneringen die non verbaal zijn. Misschien is het woord symbiose te gebruiken voor zulke processen (ook die van metafysische ervaringen überhaupt).

Om terug te komen op het eerder gemaakte 'dubbel-dubbel' schema van taal kun je Wittgenstein en Adorno als volgt typeren:

Ter herinnering:

Dubbel-dubbel *horizontaal*: medium tussen mensen; articulatie én explicatie

Dubbel-dubbel *verticaal*: omgangstaal en mimetische taal; meerdere praktijken omvattend (zelf-, ander- en wereldbeeld) tot en met het 'hogere'.

	<u>Horizontaal</u>		<u>Verticaal</u>	
	articulatie	explicatie	omgangstaal	mimetische taal
Wittgenstein	+	-	+	-
Adorno	+	+	+	+

Het doel van beide benaderingen is hetzelfde: subjecten of taalgebruikers confronteren met onjuiste voorstellingen en aannamen. Wittgenstein is dan moeilijk te begrijpen voor degene die gehecht is aan de voorstellingen en aannamen waarvoor Wittgensteins filosofie therapie biedt. Maar Wittgenstein als leraar opgevat, die stof aanbiedt voor een 'oefening met het zelf' is juist weer wel gemakkelijk te volgen¹⁶. Bij Adorno wordt het moeilijk omdat je dan moet kunnen volgen wat hij als componist en filosoof van de taal van de muziek vindt. Om het subject te confronteren met onjuiste voorstellingen en aannamen begint hun beider filosofie beoefening met een andere fundamentele onderscheiding. En zoals we van Luhmann weten zijn niet alle onderscheidingen begrip, maar zijn alle begrip wel onderscheidingen. Bij Wittgenstein is dat het onderscheid tussen zinvolle en zinloze uitspraken. De therapie moet zinloze uitspraken uit de filosofie verwijderen. Vooral over dingen die we dingen noemen maar dat niet zijn. Of duidelijk maken dat je niet op zoek

¹⁶ Er is een Wittgenstein interpretatie in de lijn van Cavell als een 'oefening aan zichzelf' (Volbers, 2009, 153). Maar bijvoorbeeld ook een materialistische, aan Marx' weergave van ruil- en gebruikswaarde, van productie en consumptie aansluitende interpretatie (taalproductie, -consumptie) met Sraffa in de hoofdrol (Gebauer, 2008)

hoeft naar een achterliggende betekenis die er niet is. Wittgenstein is daar onvermoeibaar in, bijvoorbeeld met het onderscheid transitief en intransitief. Een voorbeeld daarvan. Het woord 'specifiek' kun je op twee manieren gebruiken. 'Ik vind deze zeep eigenaardig ruiken' kan betekenen dat je vindt dat die naar spiritus ruikt (transitief). Als je zegt 'deze zeep ruikt eigenaardig' kun je ook alleen maar willen benadrukken dat die eigenaardig ruikt, meer niet (intransitief). Zoek er dan ook verder niks achter, zegt Wittgenstein. Dat is zinloos, over de grens van zin heen.

Bij Adorno is de fundamentele onderscheiding identiteit en niet-identiteit: moet je concrete dingen conceptueel wel als 'hetzelfde' behandelen, ondanks hun verschillen?

Wittgenstein en Adorno waarschuwen dus beide op een verschillende wijze voor 'verdinglijking'. Wittgenstein door te ontmaskeren dat in uitspraken gedaan wordt alsof iets een ding is dat het niet is ('het onbewuste'). Adorno is kritisch op de vanzelfsprekende rationale behandeling door wetenschap van alles dat we kunnen kennen (conceptuele verdinglijking door identificering). Filosofisch werken aan negatieve metafysica tot aan het moment van haar val levert staat in het teken van uiteindelijke verzoening¹⁷ van toeval en noodzaak, van zin en natuur, niet van kennis. Dagelijks gebruikte woorden en filosofische concepten zijn zo nodig te onderschikken aan metafysische ervaring van wat *zich* laat uitdrukken om aldus 'das Eingedenken der Natur im Menschen' te kunnen voltooien.

Het bovenstaande kan beter onderbouwd worden. Door dieper in te gaan op tijd en ervaring¹⁸. Wat gebeurt met het weten dat in de ervaring al iets algemeen in zich heeft. Wat gebeurt daarin als je metafysica vermijdt of juist toestaat? Bij Hacker is ervaring een woord en Adorno gebruikt juist het kenmerk dat het weten van de ervaring al iets algemeen in zich heeft. Om daarmee voorbij het conceptuele open te staan, zonder oorzakenkennis.

Verder kan de inhoud van Hackers tetralogie gedetailleerd, concept voor concept, worden vergeleken met (een selectie van teksten van) Adorno en Benjamin en van interpretatoren (zoals Wellmer; Bertram, 2019; Deines, 2016; Verheyen, 2019). Die vergelijking kan beginnen in 'The sinopia for a fresco' (xvi-xxiii) in de 'Prolegomenon' in *The Moral Powers* (2021).

Taalmeesterschap ('mastery of a language') is de belangrijkste sleutel tot de aard van mensen als rationale dieren. Filosofen die bij woorden als ziel, lichaam, 'mind', onbewuste, kennis aan een ding denken in plaats van aan 'ability' moeten gecorrigeerd worden. 'To know something is akin to ( ) an ability to state what one knows' (xviii). Wittgenstein heeft het belang laten zien van grammaticale samenhangen tussen begrippen. En dan weet je meteen hoe je de belangrijkste woorden moet gebruiken rondom het werkwoord 'weten'. In het gebruik van die door de grammaticale analyse van mentalisme gezuiverde concepten hoeven we geen fouten meer te maken. Je moet de 'ability' om die begrippen te gebruiken wel ontwikkelen.

---

¹⁷ Houdt Adorno een 'middeleeuwse' (premoderne) benadering van filosofische vraagstukken in stand met zijn gerichtheid op verzoening? Ook dit is in lijn met Benjamin (Eilenberger, 2018, 112, 117, 118). Zie proefschrift (2003) van Ria van den Brandt (hoe past God in een rationale kennisbenadering) en Etty Hillesum publicaties .

¹⁸ Half april 2022 leidt dit tot opzet van en werken aan een nieuw hoofdstuk: 26 *Ervaring en zo verder*

Wordt de andere manier van kijken die nodig is door taal zelf voortgebracht? Tenminste moet het idee bestaan dat de taalvoorbeelden anderen tot hetzelfde gebruik zullen brengen. Dat een leraar daar leerlingen in kan leiden (*Philosophische Untersuchungen* 133). Of mag je daar als leerling een beetje tegen in gaan en er toch uit afleiden dat taal en denken niet kunnen samen vallen. Taal geeft de woorden, denken geeft iets waarover - hier: het idee van de veranderde manier van kijken - gedacht wordt (zie Gadamer, boven)? Woorden maken dat 'gedachte' communiceerbaar naar jezelf en naar anderen. De verstaanbaarheid groeit naarmate je articuleert, onderscheidingen gebruikt zoals de anderen in jouw wereld doen. Naarmate je beter kunt expliciteren stel je betere vragen bij en ontwikkelt zich je bewustzijn over de verhouding tot de wereld en over de verhouding tussen taal en wereld. Doe je dat niet dan kom je moeilijkheden tegen, zoals Wittgenstein en Adorno beiden in hun communicatie hebben meegemaakt. Het verschil tussen Adorno en Wittgenstein is dat de eerste nog kritisch, zoals in die traditie verwacht, vanuit de 'cognitie' traditie vertrok en Wittgenstein daar juist helemaal uit stapte. Niet zo articuleerde als de anderen en ook vragen stelde die anderen niet gewend waren om te stellen. Beide zijn mij sympathiek in hun eigen manier van door conventies getrokken grenzen oversteken.

Hoogste tijd voor een poging om mijn positie te expliciteren. Alle kenbare realiteit heeft een fictieve zijde. Tweektaligheid, redundantie in taal (symbolen), de vooronderstelling van een oppervlakte- en dieptestructuur in gebeurtenissen en voorstellingen daarvan (literair of anderszins), van begrip en metafoor (mythe, magie) is nodig om realiteit te ervaren, zin te geven (natuur en 'tweede natuur'). En ja ook om wetenschappelijk beschrijvend en verklarend onderzoek in te kunnen doen. Zo, alles op één hoop. We zijn permanent 'tweektalig' in wat we uitdrukken, lopen steeds over twee sporen ('dubbelleven'). Mede omdat we nog lang niet van alles de oorzaak kennen, niet weten hoe het 'werkt'. Niet van alles met een natuurnoodzaak en al helemaal niet van de teken- en betekenisystemen (psychische en sociale systemen), de interactie daarvan met materiële (feiten, wetten) en immateriële condities (toeval, betekenis). Tot het wel zover is kan de plaats van 'de tweede taal' door allerlei talen – muzikaal, religieus, filmisch, literair, politiek, economisch - worden ingenomen. Filosofie kan een van die talen zijn, zowel produktief als receptief. Door 'tweektaligheid' krijg je een 'normale', 'reële' verhouding tot je zelf en anderen in werelden. 'La vérité nous évite, mais voir un ami pleurer'. Brel zingt dat niet voor niks.

Met respect voor de grammaticale analyse, zonder verstrikking in de keuze tussen bewustzijn of taal als vertrekpunt van filosofie beoefening¹⁹, blijft mijn affiniteit met de filosofie beoefening van Adorno en Benjamin sterk. Juist het doorbreken van de grenzen van taal waarin historische macht tot lijden leidt, het gebruiken van, maar ook terughoudend zijn met concepten ten behoeve van een transcendente openheid naar wat *zich* in taal kan uitdrukken en naar wat ons (mensen) kan tegenspreken, krijgt wat mij betreft voorrang in de filosofie beoefening. Praktijken waar we altijd al in zijn ondergedompeld, zijn voor filosofie beoefening op méér manieren te benaderen. Met behulp van de van de schaduw van het mentale gereinigde begrippen. En met andere, op kritiek van het bestaande dat tot lijden

---

¹⁹ Daar heb ik een tijd mee geworsteld, maar nu ik het bovenstaande heb uitgezocht zie ik in dat dat een verkeerde of zelfs overbodige vraag is.

leidt, gerichte benaderingen. Filosofie moet toch op meer manieren ook kritiek op zichzelf en/of op de wijze van taalgebruik in historische contexten zijn? Filosofie als praktische activiteit is net als elke praktijk waarmee ze zich bezig houdt via de ervaring (als eerste en algemene vorm van kennis via metaforen), conceptueel en 'mimetisch' te beoefenen. Om zo in de (bocht in de) tijd de specifieke gedaante van het symbolisch systeem dat mensen zelf voortbrengen en het 'zelf' (met of zonder filosofie) spiegelt, te begrijpen en het goede en kwade wat dat brengt te kunnen aanpakken. Meestal blijft er daarna veel te verbeteren. Zowel aan het begrijpen van praktijken als aan het begrijpen en beoefenen van filosofie.

Tot besluit

Het bewaren en doorgeven van de geestelijke openheid naar de wereld vormt de kern, het principe, het idee dat ik nodig heb in de reflectie op het actieve leven ('Existenz Erhellung'). In de 18e eeuw typeert Kant filosofie als 'Kampfplatz': over de mogelijksvoorwaarden van kennis wordt een strijd gevoerd. De 20e eeuw transformeerde de 'Kampfplatz' van Kant in een strijd tussen taalopvattingen ('linguistic turn'). Kennis en bewustzijn *van én als* 'dingen in de wereld' ('Vernunft', innerlijke zekerheid) maakten plaats voor het gebruik van de *woorden* kennis en bewustzijn in de taal (alledaags, in wetenschap en filosofie).

Terugkijkend op het voorgaande zie je hoe het idee van geestelijke openheid – vragen stellen waar geen antwoord op kan komen - deel uitmaakt van een wijsgerige 'grammar' die in een voortdurende (taal)strijd met andere filosofische 'grammars' is verwickeld²⁰. De uitgangspunten en standpunten van elke 'grammar' zijn aan kritiek onderhevig, elke filosofie beoefening moet zijn bruikbaarheid bewijzen. Daarvoor moet er iets in die wijze van filosofie beoefening een functie vervullen voor het omgaan met een concrete wereld van zijn en worden, van denken en doen. De verscheidenheid aan gezichtspunten waarmee we onophoudelijk de balk in ons eigen oog kunnen zien en aanpakken is het alleen al waard dat er alternatieve benaderingen zijn. Onherroepelijk moet je stellingnemen in welk gezichtspunt volgens jou in relatie tot je voorkeur voor filosofie beoefening en je al dan niet metafysische voorkeur de beste papieren heeft. Daarin speelt aanleg, opgebouwde kennis van de filosofie (ontwikkeld vermogen eerder dan een bezit) en het met die kennis uitoefenen van filosofie (college geven, onderzoek doen, teksten schrijven) mede een rol.

Nu enkele verschillen en overeenkomsten tussen Wittgenstein en Adorno over filosofie en taal zijn uitgezocht kunnen we terug naar het begin van dit stuk. We denken per minuut 5-10 x meer woorden dan we kunnen uitspreken, staat daar. Er is dus een taaloverschot en daarmee een selectieproces aanwezig. Het lijkt erop dat Engbers die selectieprocessen en daarin aanwezige socio-culturele selectiemechanismen wil open breken om meer reflectie (bij bestuurders, professionals) te stimuleren en daarmee vanzelfsprekende (en disfunctionele) taalpatronen te doorbreken. In mijn benadering maakt dat allemaal deel uit van de innerlijke landschappen en van de mogelijkheid die ideeën krijgen om tussen feiten en perspectieven die reflectie (ook over taal) te stimuleren. Dat kan je filosofisch gezien doen op de manier van Wittgenstein of op de manier van Adorno.

---

²⁰ Charles Taylor, *The Language Animal* (2016) onderscheidt de aanwijzende-instrumentele van de constitutieve-expressieve theorieën (zie Claeys en Vanheeswijck in *TvF* (79), 2017/3, 565-575)

Dan hebben we nog de twee zinnen van Wiel Schmetz over de opleiding journalistiek:

Taal is het instrument van de journalist. Ik heb daarom altijd verdedigd dat de opleiding journalistiek een *talige* opleiding is. Het kengedeelte (weten) schuift aan, want zonder weten wordt taal richtingloos.

Journalistiek kent regels. En die kun je wel leren: nooit een vraagteken in een kop; misschien, mogelijk... zijn in feitelijke berichten taboe; actief schrijven; volledigheid op essentie... enz. Maar dat is toegepaste taalkunde, voorbij kennistheoretische insteken.

De stellingname van journalistiek als *talige* opleiding waar het kengedeelte (weten) bij aanschuift, omdat taal zonder weten richtingloos wordt, zo zien we nu, biedt in verschillende richtingen ontwikkelingsmogelijkheden.

In het voetspoor van Wittgenstein is het aanschuivende weten geen ding waarover en waarvan je over de kennis beschikt, maar 'the ability to state what you know'. Het accent in een opleiding zal dan vooral op het leren uitspreken van bepaalde sets van woorden (de 'ability' trainen) liggen en niet op de kennis over het onderwerp (bijvoorbeeld de kennis over de bodemdaling als gevolg van gaswinning en de relatie daarvan met verzakkingsschade aan huizen). Om dat studenten aan te leren kun je ze allerlei oefeningen, gemodelleerd naar Hacker – vaardigheid in grammaticale analyse op het gebied van de journalistiek - geven over centrale begrippen van de journalistiek. Daarmee leren ze op een andere manier naar taal en betekenis in gebruik te kijken. Die misschien ook goed is af te stemmen op en aan te sluiten bij andere disciplines en vakken in de huidige media- en communicatie industrie. Bijvoorbeeld op het gebied van ontwerpen van platforms voor social media, op het gericht 'framen' (wat de meeste studenten al kunnen) etc.

Lastiger wordt het om in zo'n journalistiek opleiding het taalperspectief van Adorno productief te maken in het onderwijsprogramma en de leerroutes. Hoe leer je mensen om open te staan voor wat *zich* in taal uitdrukt maar zich eigenlijk niet laat zeggen? Is het huidige tijdsbeeld niet dat jonge mensen steeds creatiever willen en kunnen zijn? Ze hebben al gevoel voor en vaardigheid met esthetiek of disciplines daarbinnen en worden daarin door de technologische mogelijkheden gestimuleerd. Ze hebben gevoel (pathos) voor het onzegbare dat ze toch artistiek moeten uitdrukken om déze persoon te zijn. Wellicht zijn ze vanwege die artistieke gevoelens soms in gevecht met het donker waarmee ze moeten leren leven. Je zou denken dat er juist nu een markt met een hybride beroepsperspectief voor deze doelgroep is. Voorwaarde is dat ze als basisprogramma ook goed geschoold zijn in het 'betekenis is taalgebruik' perspectief. Dan kunnen ze leren 'aansprekend' kritisch te zijn over alles wat er in de wereld nog niet goed is. Maar vooral kunnen ze daadwerkelijk (leren) middelen van digitale omgevingen tot en met theater en andere vormen van kunst te produceren waardoor iets *zich* in taal kan uitdrukken dat niet eerst identificerend aan ons gelijk gemaakt is. Dan hebben ze een enorm repertoire om zich zowel dubbel horizontaal als dubbel verticaal redelijk uit te drukken en te 'Verstehen'.

Bronnen

- Adorno, 1929, *The Opera Wozzeck*, GS 18 Musikalische Schriften V, (Suhrkamp)
- Adorno Handbuch, 2011 (J.B. Metzler / Springer)
- Benjamin, 1916, *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen*, GS II-1 (Suhrkamp)
- Bertram, 2011, *Metaphysik und Metaphysik Kritik*, in Adorno Handbuch
- Idem, 2019, *Sprachphilosophie und Kunst*, in *Zeitschrift für Ästhetik und Kunst (ZAK)*
- Blussé, 2022, *Hoe de Chinezen hun karakters behielden*, Interview met Jing Tsu, NRC 7, 8 mei 2022
- Boroditsky, 2017, 'How language shapes the way we think' (TED talk)
- van den Brandt, 1993, *Godsontvankelijkheid en 'fornuiftiteit'* (Ingenium Publishers)
- idem, 2015, *Steeds een ander uitzicht. Een inleiding in het denken en leven van Etty Hillesum* (Berne)
- van Buuren, 1983, *De Rougon-Macquart van Zola* in *Forum der Letteren/dnbl*
- idem, 2017, *Veel mooie woorden. Etty Hillesum en haar boekje Levenskunst* (Uitgeverij Verloren)
- Cassirer, 1922-1929 (1994, 10e druk), *Philosophie der Symbolischen Formen* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft)
- idem, 1942 (1967, 27e druk), *An Essay on Man* (Yale University Press)
- Christis, 1998, *Arbeid, organisatie, stress* (t Spinhuis)
- idem, (2007), *Realistic umpires and mapmakers* (unpublished pdf here)
- Deines, 2016, *Mitteilung und Mimesis. Zur Sprache der Kunst nach Benjamin und Adorno in Sprache und Kritische Theorie* (Campus)
- Eilenberger (2018), *Zeit der Zauberer* (Klett-Cotta)
- Engbers, *Een goede leider onderzoekt zijn ongelijk*, Interview Volkskrant 30122021
- Enquist (2021), *Sloop* (Arbeiderspers)
- Gadamer, 1960, *Wahrheit und Methode* (Mohr Siebeck)
- Gebauer, 2008, *Anthropologischer Materialismus. Überlegungen zu Wittgenstein und Bourdieu* (in: Lindner e.a.: *Philosophieren unter anderen, Beiträge zum Palaver der Menschheit. Frieder Otto Wolf zum 65. Geburtstag*. Münster: Westfälisches Dampfboot 2008)
- Hacker, *Philosophical Anthropology*, tetralogie 2010; 2013; 2018; 2021 (Wiley)
- ter Hark, 2000, *Wittgenstein*, in: *Doorman en Pott, Filosofen van deze tijd* (Bert Bakker)
- Janik en Toulmin, 1976, *Het Wenen van Wittgenstein* (Boom)
- Jörissen (2014),
- Kessels, 2019, *Het welgetemperde gemoed* (Boom)
- van der Kleij, 2003, *De levenskunst van het lichaam* (Damon)
- Kogler, 2011, *Musik und Sprache*, in Adorno Handbuch
- Kreuzer, 2011, *Das Gespräch mit Benjamin*, in Adorno Handbuch
- Leilich, 2018, 'De vlieg de weg uit het glas wijzen', in *Filosofie*
- Luhmann Handbuch, 2012 (J.B. Metzler / Springer).
- McGinn, 1997, *Wittgenstein and the Philosophical Investigations* (Routledge)
- Mittelmeier, (2013), 2021, *Adorno in Napels* (ten Have)
- Monk, 1990, *Wittgenstein* (Free Press)
- Pott, 1992, *De liefde van Alcibiades* (Boom)
- Scheffer, *Taalanalyse van de woorden ratio en intuïtie*, in *Resource* 13012022
- Smit (2020), *The Cartesian Conception of the Development of the Mind and its Neo-Aristotelian Alternative*, in *Biological Theory*

- Smit, Hacker (2020), Two Conceptions of Consciousness and why only the neo-Aristotelian one enables us to construct evolutionary explanations, in Humanities and Social Sciences Communication
- Stäheli, 2012, in Luhmann Handbuch: Werke 16. *Gesellschaftsstruktur und Semantik* 4 Bände,
- Steunebrink, 1991, Kunst, utopie, werkelijkheid (Tilburg University Press)
- Stokhof, 2010, Leven zonder hoop of vrees, in Filosofie
- Idem, 2016, Het einde van de filosofie? Gebaseerd op zijn afscheidscollege 2016
- Verheijen, 2019, Tussen Kant en Beethoven. De betekenis van Theodor W. Adornos compositorische werk, in De Uil van Minerva
- Volbers, 2009, Wittgenstein. Selbsterkenntnis und Lebensform (pdf)
- Wittgenstein, 1921, (1973), Tractatus logico-philosophicus (Suhrkamp)
- Idem, 1953, (1977), Philosophische Untersuchungen (Suhrkamp)
- Zeh, 2021, Onder burens (Anthos Ambo)

Bijlage

In aanvulling op wat over innerlijke landschappen gezegd wordt in de *Startnotitie*, dit citaat uit historisch antropologische hoek (Jörissen, 2014, 46) als theorie-achtergrond:

In mimetischen Handlungen findet eine kreative Aneignung sozialer Sinngehalte statt, indem die in den Haltungen, Gesten und Habitus Anderer codierten Bestandteile symbolischer Welten und ihrer Ordnungen mimetisch, durch Anähnlichung, "eingekörpert" werden (Gebauer/Wulf, 1998). Diese sedimentieren zu einem praktischen Wissen (Bourdieu 1993), das noch vor aller bewussten Reflexivität wirksam wird und das als Habitus oder dynamisches System von Urteils- und Verhaltensdispositionen (Krais/Gebauer 2002) von entscheidender Bedeutung für den Vorgang der Sozialisation ist. Wenn man dies als Aneignungsprozess versteht, so liegt es in der Logik der Sache, dass in mimetischen Handlungen soziale Sinnstrukturen auf einer körperlichen Ebene in interaktionellen Kontexten angeeignet werden, bevor sie dem Individuum in Form eines praktischen oder gar kognitiven Wissens verfügbar sind. Es geht mithin um eine Aneignung sozialer Leitdifferenzen; eines Instrumentariums der Strukturierung von Welt, das vor aller Reflexivität handlungsleitend wirkt, und durch das eine individuelle lebensweltliche Situierung begründet wird, deren Organisation dem Kosmos einer symbolisch codierten sozialen Ordnung abgewonnen wird.